

MAKTAB BITIRUVCHILARINING ADABIYOT BO'YICHA BILIM VA KO'NIKMALARINI BAHOLASH: MILLIY VA XALQARO TAJRIBA QIYOSIY TAHLILI

K.Q. Jalilov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103-uy

Qisqacha mazmuni. Baholashning ta'lim jarayoni ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta'siri, ularning nimani va qanday o'rganishlari va o'rgatishlarini belgilashi – “washback” ta'siri ilmiy adabiyotlarda o'z isbotini topgan. Xususan, “yuqori qiymatga ega” (“high stakes”) deb qaraladigan imtihonlar ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilarga ta'sir ko'rsatish orqali ta'lim tizimiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Maqolada Bilim va malakalarni baholash agentligining ona tili va adabiyot fanidan milliy sertifikat (adabiyot qismi) mazmun-mundariyasi hamda baholanadigan konstruktlar A-level (Buyuk Britaniya, Singapur), AP (AQSH) va International Baccalaureate (IB Diploma Program) singari xalqaro kvalifikatsiyalarning mazmun-mundariyasi hamda baholanadigan konstruktleri bilan solishtiriladi va Milliy sertifikat tizimini takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: milliy sertifikat, adabiyot, yuqori qiymatga ega testlar, washback.

1. Kirish

Baholash ta'lim jarayoni va uning natijasiga ta'sir ko'rsatishi ilmiy adabiyotlarda o'z isbotini topgan. Xususan, natijalari baholanuvchi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan, muhim qarorlar qabul qilish uchun ishlatiladigan imtihonlar (“yuqori qiymatga ega imtihonlar” – ing. “high stakes exams”) ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilarning xatti-harakatlariga hamda nimani va qanday o'rganish yoki o'qitish borasidagi qarorlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi, bunday ta'sir esa ijobiy yoki salbiy

bo'lishi mumkin (1, 2). Shunday ekan, “yuqori qiymatga ega” imtihonlar nafaqat ta'lim oluvchilar yoki talabgorlarning o'zlashtirish darajasini aniqlash va saralash (tanlash) vositasi bo'lib xizmat qiladi, balki o'quv dasturlariga va pirovardida ta'lim sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 12-oktyabrdagi 646-son qarori asosida Bilim va malakalarni baholash agentligi tomonidan joriy etilgan Umumta'lim fanlarini bilish darajasini aniqlash

bo'yicha Milliy sertifikat uchun imtihonlar (3) ham "yuqori qiymatga ega" test deb qaralishi mumkin. Bu imtihonlarning "yuqori qiymat"ga egaligi, ya'ni test topshiruvchi uchun muhim ahamiyat kasb etishi ikki yo'nalishda ko'rinadi: birinchidan, sertifikatga ega bo'lgan abituriyentlarga oliy ta'lim muassasalariga kirish imtihonlarida tegishli fan bo'yicha maksimal yoki tabaqalashtirilgan ball berilishi va ikkinchidan, sertifikatga ega pedagog kadrlarning ish haqiga ustamalar qo'shilishi (4). Bunday rag'batlantirish mexanizmlari tabiiy ra-

vishda ushbu imtihonlarning ta'lim tizimiga ta'sirini oshiradi va ularning mazmun-mundarijasini o'zgartirish orqali tizimga ijobiy ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Mazkur maqolada qo'llanilish sohasi o'xshash va Milliy sertifikatga muqobil sifatida qaralishi mumkin bo'lgan bir qator xorijiy imtihonlarning (A-level, AP, IB) mazmun-mundariyasi va ularda baholanadigan ko'nikmalar adabiyot fani misolida tahlil qilinadi va Milliy sertifikat mazmun-mundarijasini takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

2. Maktab bitiruvchilarining adabiy bo'yicha bilim va ko'nikmalarini baholashga xalqaro yondashuvlar tahlili

Buyuk Britaniyada maktab bitiruvchilari tomonidan topshiriladigan va bir qancha imtihon kengashlari (AQA, Pearson Edexcel, Cambridge OCR singari) tomonidan o'tkaziladigan A-level (Advanced Level) oliy ta'limga kirish uchun yetarli kvalifikatsiya sifatida nafaqat Buyuk Britaniya va Britaniya Hamdo'stligi mamlakatlari-da, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida tan olinadi. AQSHning College Board tomonidan taklif qilinadigan AP (Advanced Placement) imtihoni ham oliy ta'limga kirish huquqini beradigan kvalifikatsiya bo'lib, maktabning yuqori sinflarida tegishli fanni o'rgangandan keyin topshiriladi. Xalqaro miqyosda oliy ta'limga kirish kvalifikatsiyasi sifatida tan olinadigan yana bir imtihon shtabkvartirasi Jenevada joylashgan IBO

xalqaro notijorat tashkiloti tomonidan taklif qilinadigan IB (International Baccalaureate) Diploma Programme dasturi oxirida topshiriladi. Quyidagi 1-jadvalda mazkur imtihon dasturlarida adabiyot fanidan baholanadigan ko'nikmalar hamda test topshiriqlari turlari va shartlari solishtirilgan (5-9).

Quyidagi jadvaldan ko'rish mumkin, tahlil qilinayotgan tizimlarda maktab bitiruvchilarining adabiyot bo'yicha kompetensiyalarini baholashda har xil adabiy turlarga mansub asarlarni qamrab olishga harakat qilinadi va maktab bitiruvchisining matn tahlili bilan birga yozma argumentatsiya (fikrini izchil dalillash) kompetensiyasini ham o'lchash maqsadida kengaytirilgan javobni talab qiluvchi (esse tipidagi) ochiq test topshiriqlaridan keng foydalaniladi.

A-level, AP va IB DP xalqaro dasturlarining adabiyot bo'yicha imtihonlari qiyosiy tahlili

	<i>A-level</i>	<i>AP</i>	<i>IB DP</i>
<i>Baholanadigan ko'nikmalar</i>	badiiy matnga nisbatan asosli, shaxsiy va kreativ javob shakllantirish badiiy matnda ma'no yaratish usullarini tahlil qilish badiiy matnning yaratilishi va qabul qilinishiga kontekstning ta'sirini tushunish badiiy matnlar o'rtasidagi bog'liqliklarni tahlil qilish matn interpretatsiyalarini tadqiq qilish	badiiy matnni tanqidiy tahlil qilish (obrazlar, vaziyat, struktura, roviy (muallif) nuqtayi nazari, badiiy til, interpretatsiya va argumentatsiya)	badiiy matnni, uning konteksti, badiiy elementlari va xususiyatlarini tahlil va talqin qilish til yordamida ma'no yaratilishini, badiiy tasvir vositalarining qo'llanilishi va ta'sirini, matnlar o'rtasidagi bog'liqliklarni va badiiy matnning insoniyatni qiziqtirgan masalalar bo'yicha turfa nuqtayi nazarlar taqdim qilishini tahlil qilish fikrni aniq, izchil, mantiqiy, ta'sirchan yetkaza olish
<i>Test topshiriqlari turlari va shartlari</i>	ochiq (kengaytirilgan javobni talab qiluvchi) test topshiriqlari matn tahlili, matnlarning qiyosiy tahlili asarlar matnlarini imtihonga olib kirish mumkin turli janrlar, davrlar, adabiy oqimlar	yopiq (muqobil javobli) test topshiriqlari (matn asosida) ochiq (kengaytirilgan javobni talab qiluvchi) test topshiriqlari she'riyat, nasr, drama, badiiy argumentatsiya notanish matnlar va o'qishga tavsiya qilingan asarlar	ochiq (kengaytirilgan javobni talab qiluvchi) test topshiriqlari matn tahlili, matnlarning qiyosiy tahlili tanish va notanish matnlar tahlili og'zaki taqdimot (kurs davomida): ikki asar tahlili (ingliz tilidagi asar va ingliz tiliga tarjima qilingan asar)

Umuman, mazkur imtihon tizimlarini solishtirishda ular o'quvchining adabiy savodxonligi va oliy ta'limga tayyorgarligini o'lchash imkonini beradigan quyidagi uch modelga tayanishini ko'rish mumkin:

tahlilchi: bu modelda o'quvchi matn bilan yaqindan ishlashi, muallif tiliga xos xususiyatlar, badiiy tasvir vositalari va asar kompozitsiyasining o'zaro aloqasini tahlil qilishi, "bu matn qanday ishlaydi?" degan savolga javob izlashi kutiladi;

tanqidchi: mazkur model o'quvchini matn tahlilida kengroq kontekstni ham (masalan, asar yozilgan davr, muallifning dunyoqarashi, asarda ko'tarilgan ijtimoiy, siyosiy va madaniy masalalar) hisobga olishga va "bu matn nima uchun yozilgan va u kimning manfaatlarini ifodalaydi?" degan savolni qo'yishga undaydi;

kommunikator: bu modelda asosiy urg'u o'quvchining olgan bilimlari va tahlil natijalarini boshqalarga aniq, izchil va ishonchli dalillar bilan yetkazib berish qobiliyatiga qaratiladi.

Ushbu modellarda badiiy matn nafaqat madaniy artefakt (madaniy yodgorlik) sifatida, balki fikrni dalillash manbayi hamda o'quvchi (kitobxon) va matn o'rtasidagi dialog uchun asos sifatida ko'riladi. Bunday yondashuv o'quvchining bilimlarni tayyor holda o'qituvchi yoki darslikdan passiv o'zlashtirishi emas, balki faol qurishini nazarda tutadigan konstruktivizm yondashuvi va badiiy matndan ma'no hosil qilishni o'quvchi va matn o'rtasidagi dialog jarayoni sifatida ko'radigan tranzaksiya nazariyasining (11) asosiy g'oyalariga hamohangdir.

3. Ona tili va adabiyot bo'yicha Milliy sertifikat imtihoni adabiyot qismining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekistonda Bilimlarni baholash tomonidan Milliy sertifikat imtihonlarida adabiyot alohida fan sifatida ajratilmagan bo'lib, adabiyotga oid ko'nikmalar ona tili va adabiyot sertifikati doirasida baholanadi. Shu o'rinda qiziq paradoksni kuzatish mumkin: bir qator davlatlar, xususan, Buyuk Britaniya va AQSH ta'lim tizimlarida adabiyot alohida fan sifatida o'qitilmasdan, ona tili tarkibida bo'lsa-da, maktab bitiruvchilarini sertifikatlashda adabiyotdan alohida

imtihon topshiriladi. O'zbekistonda esa maktab ta'limining o'rta va yuqori bosqichida adabiyot alohida fan sifatida o'qitilsa-da, Milliy sertifikat tizimida ona tili va adabiyot bir fan sifatida baholanadi.

Ona tili va adabiyot bo'yicha Milliy sertifikat imtihonida jami 45 test topshirig'idan 17 tasi adabiyot faniga oid bilim va kompetensiyalarni baholashga qaratilgan bo'lib, shulardan 10 test topshirig'i ikkita matn (nasriy yoki dramatik hamda lirik) tahliliga

oiddir. Bu test topshiriqlari badiiy asarni tahlil qilishga oid kompetensiyalarni (parchaning umumiy g'oyasi va mazmunini anglash, obrazlarga tavsif berish, yashirin ifodalangan ma'noni topish, lingvistik xususiyalar, badiiy tasvir vositalari hamda ularning maqsadini aniqlash singari) o'lchashga qaratilgan. Qolgan test topshiriqlari esa umumiy o'rta ta'lim dasturiga kiritilgan va mustaqil o'qish uchun tavsiya qilingan badiiy asarlar hamda adabiy-nazariy tushunchalar (adabiy tur va janrlar, badiiy obraz va badiiy tasvir, she'r vaznlari va she'riy san'atlar) yuzasidan bilimlarni tekshiradi (10, 11).

Adabiyotga oid kompetensiyalarni baholashda faqat yopiq va mohiyatan yopiq test test topshiriqlariga yaqin bo'lgan qisqa javobni talab qiluvchi ochiq test topshiriqlariga tayanilishi quyidagi muammolarga sabab bo'lishi mumkin:

- badiiy tahlil va argumentatsiya ko'nikmalarini to'liq tekshirish imkoni mavjud emas, bu esa adabiyot darslarida "nega?" va "qanday?" singari yuqori darajadagi

kognitiv ko'nikmalarni ishga solishni talab qiladigan savollar o'rniga "kim?", "nima?", "qachon?" singari quyi darajadagi kognitiv ko'nikmalarni tekshiruvchi savollarga ko'proq e'tibor qaratilishiga olib keladi;

- matnga asoslanmagan (umumiy o'rta ta'lim dasturiga kiritilgan yoki mustaqil o'qish uchun tavsiya qilingan badiiy asarlar va adabiy-nazariy tushunchalar yuzasidan bilimlarni tekshirishga qaratilgan) test topshiriqlari reprezentativlikning pastligi (bir asar yoki tushunchadan bitta test topshirig'i berilishi) tufayli testning validligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- badiiy matndan ma'no chiqarish individual jarayon ekanligi, ayni bir matnni turli o'quvchi turlicha talqin qilishi mumkinligi hisobga olinsa, ayrim hollarda matn asosidagi test topshiriqlari test tuzuvchining subyektiv interpretatsiyasiga asoslan-ganini kuzatish mumkin, bu esa abituriyentlarning asosiy e'tibori matnni tushunish va tahlil qilish o'rniga test yechish texnikalariga qaratilishiga olib kelishi mumkin.

4. Xulosa va tavsiyalar

Ona tili va adabiyot bo'yicha Milliy sertifikat imtihonlari validligini oshirish, shuningdek, bu imtihonlarning ta'lim tizimiga kuchli ta'siridan ijobiy foydalanish (ijobiy "washback" hosil qilish) maqsadida quyidagi takliflar ilgari surilmoqda:

ona tili va adabiyotni alohida fanlar sifatida ajratish hamda filologiya yo'nalishlari uchun adabiyotni mutaxassislik fanlaridan biri sifatida belgilash – bu testda qamrab olingan bilim va kompetensiyalar reprezentativligini va pirovardida, testlarning validligini, xususan, abituriyentning oliy ta'lim

dasturlarini qay darajada muvaffaqiyatli o'zlashtirib keta olishi haqida prediktiv ma'lumot bera olish imkoniyatini oshiradi;

adabiyot fanida baholanadigan konstruktarni aniq belgilash, bunda yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarga, xususan, tahlil, fikrini asoslash, kontekstni va matnning o'quvchiga ta'sirini hisobga olgan holda badiiy matndan ma'no yaratish, badiiy matnga baho berish singari ko'nikmalarga urg'u berish - bu

xalqaro tajribada mavjud tahlilchi va tanqidchi modellarini milliy tizimga integratsiya qilish imkonini beradi;

yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni tekshirish maqsadida ochiq test topshiriqlaridan keng foydalanish va bunday test topshiriqlarini baholash uchun mezonlar (rubrikalar) ishlab chiqish - bu xalqaro tajribadagi kommunikator modelini milliy tizimga integratsiya qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Cheng, L. and Curtis, A. (2004) Washback or Backwash: A Review of the Impact of Testing on Teaching and Learning. In: Cheng, L. and Watanabe, Y. (Eds) Washback in Language Testing. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Green, A. (2025) Theories and Models of Washback. In: Allen, D. (Ed). Washback Research in Language Assessment: Fundamentals and Context. New York, NY: Routledge.
3. O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-il 12-oktyabrdagi 646-son qarori. Umumta'lim fanlarini bilish darajasini baholashning milliy test tizimini joriy etish to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-5044726>
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining Qarori. 2024-yil 29-mayda Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tgan, ro'yxat raqami 3515. Xorijiy tillar va umumta'lim fanlarini bilish darajasini belgilovchi milliy va xalqaro tan olingan sertifikatlar ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida. <https://lex.uz/docs/-6943986>
5. Cambridge OCR. (2024) A-level English Literature. Exam Specification. <https://www.ocr.org.uk/qualifications/as-and-a-level/english-literature-h072-h472-from-2015/>
6. AQA. (2025) AS and A-level English Literature. Exam Specification. <https://www.aqa.org.uk/subjects/english/a-level/english-7712/specification>
7. Pearson Edexcel. (2025) A-level (Level 3 Advanced GCE) English Literature. Exam Specification. <https://qualifications.pearson.com/en/qualifications/edexcel-a-levels/english-literature-2015.html>
8. College Board. (2024) AP® English Literature and Composition Course and Exam Description. <https://apcentral.collegeboard.org/courses/ap-english-literature-and-composition/exam>
9. International Baccalaureate Organization. (2019) International Baccalaureate Diploma Programme Subject Brief. Language A: Literature. <https://www.ibo.org/programmes/diploma-programme/curriculum/language-and-literature/language-a-literature/>
10. Bilim va malakalarni baholash agentligi. Ona tili va adabiyot fanidan namunaviy test topshiriqlari. https://uzbmb.uz/upload/file/pdf/milliytest/ona_tili.pdf
11. Beach, R. (1993). A Teacher's Introduction to Reader-Response Theories. Urbana, IL: National Council of Teachers of English.

ASSESSMENT OF LITERATURE KNOWLEDGE AND SKILLS OF SCHOOL GRADUATES: COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL APPROACHES

K.Q. Jalilov

Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature, 103 Yusuf Xos Hojib street, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. The washback effect of assessment, that is, its impact on the behavior of participants of the educational process, determining what and how they learn and teach, has long been documented in the scientific literature. In particular, it is known that high-stakes exams can bring either a positive or a negative washback effect. The article compares the content and constructs assessed in the National Certificate on Mother Tongue and Literature (literature section) of the Agency for the Assessment of Knowledge and Skills with those of international qualifications such as A-level (Great Britain), AP (USA) and the International Baccalaureate (IB Diploma Program), and puts forward proposals for improving the National Certificate system.

Keywords: national certificate, literature, high-takes exams, washback.